

**EXPERTIZĂ ȘI STUDIU ÎN DOMENIUL ISTORIEI ARTEI (III):
studiu sumar despre patrimoniul arhitectural al regiunii**

în cadrul proiectului

„Cultură și Natură în Transilvania: Trecut și Viitor”

Elaborat de: S.C. RESTITUTOR SRL

Elaborat în cadrul proiectului PA16/RO12-SGS10 „Cultură și Natură în Transilvania: Trecut și Viitor” derulat de Federația Universitară Maghiară din Cluj-Napoca (FUMC) în cadrul programului PA16/RO12 „Conservarea și revitalizarea patrimoniului cultural și natural” – Schema de granturi mici, finanțat prin Mecanismul Financiar SEE 2009-2014 de Ministerul Culturii. Proiectul este implementat în parteneriat cu Muzeul Universității din Bergen (Norvegia) și cu Asociația Nordică de Film Antropologic (Norvegia).

Proiect finanțat printr-un grant oferit de Islanda, Liechtenstein și Norvegia.

2015

DENUMIREA PROIECTULUI:

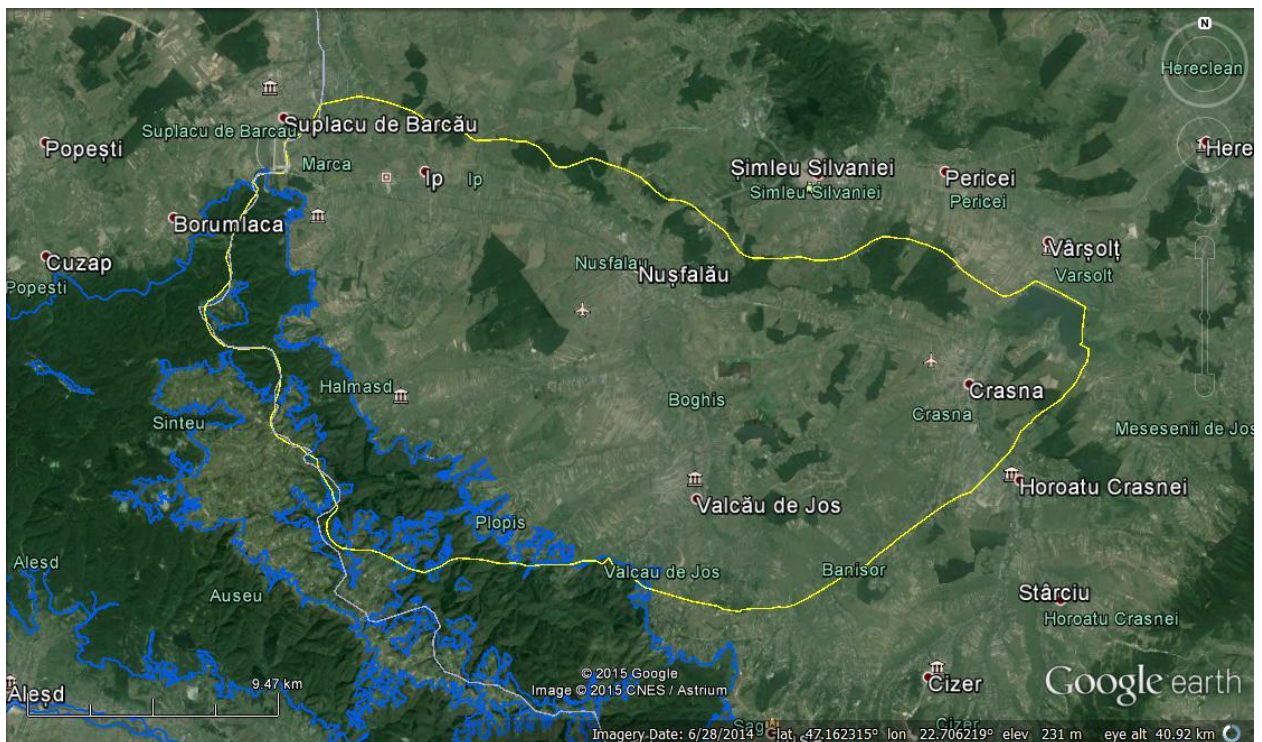
CULTURĂ ȘI NATURĂ ÎN TRANSILVANIA: TRECUT ȘI VIITOR

DURATA PROIECTULUI: 30.03.2015 – 30.04.2016

LIVRABILE PREDATE ÎN FAZA FAZA III: un studiu sumar despre patrimoniul arhitectural al regiunii bazat pe datele colectate de prestator cu termen de predare în 30.12.2015;

ZONA GEOGRAFICĂ VIZATĂ:

Cercetarea a vizat regiunea de sud-vest a județului Sălaj, mai precis teritoriul comunelor Boghiș, Crasna, Halmășd, Ip, Marca, Nușfalău, Plopiș, Valcău de Jos, care conțin în totalitate 36 de localități.

Fig. 1. Zona de studiu.

ACTIVITĂȚILE PROIECTULUI PENTRU FAZA III

Activitățile prevăzute pentru faza III. a proiectului *Cultură și natură în Transilvania: Trecut și Viitor* au constituit elaborarea unui studiu sumar despre patrimoniul arhitectural al regiunii bazat pe literatura de specialitate parcursă în faza I și pe informațiile colectate pe parcursul deplasărilor pe teren cu scopul de identificare și documentarea a patrimoniului arhitectural a microregiunii cercetate. Pe baza acestor informații am încercat să creionăm principalele caracteristici ale patrimoniului construit al zonei, încercând să prezentăm diferitele tipuri de edificii prezente în zonă (provenite din cadrul arhitecturii laice și ecleziastice). Totodată în studiul nostru am avut în vedere și o prezentare cronologică a acestor tipuri de clădiri, și am accentuat și problematica legată de starea lor de conservare și posibilitățile de valorificare al acestui patrimoniu arhitectural.

Patrimoniul arhitectural al zonei cercetate

Studiu general

Pe parcursul documentării patrimoniului arhitectural al regiunii cercetate am pornit de la literatura de specialitate existentă despre patrimoniul arhitectural al regiunii și de la edificiile aflate pe Lista Monumentelor Istorice din 2010 elaborată de Ministerul Culturii, documentul oficial al protecției patrimoniului arhitectural din țară, și pe lângă acestea am inventariat prin documentarea pe teren prin elaborarea unor fișe de monument și prin fotodocumentații și edificiile cu valoare patrimonială ale regiunii. Pe parcursul documentării pe teren în cazul edificiilor importante din punct de vedere istoric sau arhitectural am întocmit fără excepție fișe de monument, iar în cazul monumentelor arhitecturii vernaculare din cauza numărului mai mare de exemple păstrate am avut în vedere mai ales exemplele caracteristice unei localități.

Componența patrimoniului ecleziastic al zonei reflectă fidel caracterul multietnic și multiconfesional al regiunii cercetate. Cele mai vechi biserici sunt legate de biserica reformată, fiindcă populația catolică a zonei adoptă pe la mijlocul secolului al XVI-lea ideile reformei calvine, și acest fenomen este nuanțat doar de sporirea importanței bisericii catolice în secolul al XVIII-lea, caracterizat și prin reînființarea unor noi parohii catolice. Aceste monumente sunt întregite firesc de bisericile de lemn caracteristice comunităților românești, în majoritate greco catolice în această regiune, care după desființarea acestei biserici în anul 1949 au devenit, fără excepție, biserici ortodoxe.

Patrimoniul arhitectural al regiunii studiate se poate împărți cronologic în două mari grupe distincte: monumentele medievale și cele din epoca premodernă și modernă, la aceștia adăugându-se și valorile arhitecturii vernaculare, o categorie în cazul căreia un rol important le revine și diferitelor studii și metode etnografice. Din punct de vedere stilistic spectrul acestor monumente cuprinde în cazul celor medievale edificii romanice (mai rar) și preponderent gotice, iar în cazul clădirilor din epoca premodernă și modernă, edificii caracterizate prin trăsături renaștentiste, baroce, neoclasice sau prin limbajul diferitelor curente ale stilurilor istorice din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și din primele decenii ale secolului XX. Din punct de vedere cantitativ stilul renaștentist este foarte puțin reprezentat în regiune, cele mai multe monumente având caracteristici baroce și mai ales istorice.

Monumentele medievale ale zonei sud-vestice a Sălajului

Interesul pentru studierea monumentelor din această regiune datează din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, deși în mod sporadic unii autori relataseră punctual despre anumite obiective sălăjene din zona Barcăului chiar înainte de aceasta. Preotul reformat din Horoatu Crasnei, István Marosi, în lucrarea sa din 1684, *Topica Descriptio Sylvaniae* prezintă pe scurt fortificațiile de aici, deasemenea Mátyás Bél (1753), József Benkő (1778) sau László Kőváry tratează sumar aceleași edificii. Un personaj important al începuturilor istoriografiei locale a fost scriitorul și profesorul din Șimleu, Károly P.

Szathmári, cel care a promovat printre primii inițierea inventarierii și chiar

fotografierea monumentelor istorice, printre altele prin luarea sa de cuvânt la ședința plenară a Asociației Muzeului Transilvan din 1864. În aceeași perioadă se remarcă prin introducerea în circuitul științific a unor monumente locale și arhitectul Imre Henszlmann respectiv arheologul Flóris Rómer. Până la urmă aceste interese s-au manifestat și în cadru instituționalizat, prin crearea în 1880 a Asociației Muzeului Sălajului, avându-l ca prin director pe vicecomitele Lajos Szikszai. Printre scopurile Asociației se număra protejarea monumentelor istorice ale comitatului, identificarea și cercetarea lor respectiv salvarea ruinelor de la distrugere.

Însă cei care a pus bazele studiilor viitoare de istoria artei privind monumentele medievale ale zonei, cât și ale întregului Sălaj, au fost istoricul orădean, canonicul Vince Bunyitay, care a prezentat în lucrarea sa *Monumentele medievale ale județului Sălaj, (Szilágy megye középkori műemlékei. Bp. 1887)* în detaliu aproape treizeci de obiective, printre care se aflau cetatea de la Valcău, bisericile din Nușfalău, Crasna, Ip, respectiv Mór Petri, istoric, profesor, redactor de ziar și inspector școlar, autorul monografiei comitatului, publicat în șase volume, între 1901-1904. Cel din urmă a utilizat în prezentarea tuturor localităților sălăjene o serie largă – în număr de peste 10.000 – de documente medievale publicate anterior, sau cercetate de el în diferite arhive ale țării. Prima lucrare științifică, care oferă și o listă a monumentelor de arhitectură sălăjene precum și bibliografia aferentă acestora, a fost redactată de Péter Gerecze în 1906.

Merită consemnat și numele profesorului János Ferenc Fetzer, care ne-a furnizat în publicațiile sale atât informații prețioase cu privire la cetatea de la Valcău, cât și la bisericile de lemn ale regiunii.

O contribuție interbelică importantă la cunoașterea monumentelor medievale sălăjene, dar și a mobilierelor, orfevrăriilor și a altor piese de patrimoniu aparținând bisericilor, o constituie caietele de consemnări, schițe și relevee ale arhitectului Eparhiei Reformate din Ardeal, László Debreczeni, păstrate în arhiva eparhiei.

Cei mai importanți istorici și istorici de artă de după cel de-al doilea război mondial, care au completat bagajul de informații referitor la monumentele medievale ale zonei Barcăului, au fost Géza Entz și Virgil Vătășianu (bisericile din Crasna, Ip, Nușfalău), respectiv Alexandru Avram, Sever Dumitrașcu, Vasile Lucăcel, Petre Iambor, Ștefan Matei și Adrian Andrei Rusu (cetățile din Valcău, Halmășd, Marca).

Zona studiată de noi se află în întregime în cadrul fostului comitat medieval Crasna, ocupând partea sud-vestică a lui. Administrația comitatului a luat ființă cel târziu la cumpăna dintre secolele XI-XII, însă nu cunoaștem nici până în ziua de astăzi localizarea centrului lui, a aceluia *civitas Krasson* menționat în jurul anului 1090. Primul comite cunoscut apare în documente în 1164. Cetatea Crasnei avea un important domeniu, format din satele aflate în partea sud-vestică a comitatului. Rolul cetății a fost preluat după invazia tătară de cetatea Valcăului.

Cetatea Valcăului, cu o circumferință de aproximativ 140 metri, are șanțuri perimetrice, cu excepția laturii nordice, unde panta versantului nu a obligat la realizarea unor asemenea elemente defensive. Donjonul pătratic de 8,6 x 8,8 m, cu încăperi boltite inițial cu bolți în cruce, aflat în partea sud-estică, s-a păstrat mai bine, decât restul zidurilor cetății, groase de aproximativ 2 m, din care s-au păstrat doar anumite segmente, prevăzute pe-alocuri cu contraforți. Un corp de clădire dreptunghiular, cu cel puțin trei încăperi, a fost adosat laturii estice.

Pământul satelor Valcău, Zăuan și Nușfalău au fost donate în 1249 de regele Béla IV. judeului regal Paul Geregye, care a jucat un rol important în reorganizarea administrației în partea estică a Regatului Ungar, după invazia tătară. Lui i se datorează și ridicarea cetății de la Valcău. În momentul izbucnirii conflictelor dintre familia Geregye și regalitate, posesiunile acestora au fost donate familiei Borsa de către Ladislau IV Cumanul. Aceștia din urmă se răzvrătesc apoi și ei împotriva lui Carol Robert de Anjou, drept pentru care căpitanul Dezső Elefanti asediază și cucerește cetatea în 1316-17 din mâinile fiului lui Borsa Pleșuvul, Bekch. În 1341 regele donează cetatea magistrului Donch, comite de Crasna, iar apoi în 1372 lui Ioan Gönyűi. După căsătoria fiicei acestuia cu Dionisie Losonci, cetatea intră în proprietatea familiei Bánffy, rămânând acolo până la mijlocul secolului al XVII-lea.

O altă cetate identificată în 1972 este cea de la Marca, unde cetatea dacică a fost refolosită în evul mediu, și prevăzută cu palânci și un turn. Ceramica de secol XII-XIII. indică limitele utilizării acestei cetăți.

La fel de vagi sunt cunoștințele noastre și despre cetatea de tip castrens de lângă Halmășd, pe terasa denumită *La Zamca*, unde au fost identificate șanțuri și valuri

aproximativ circulare.

*

În zona studiată s-a păstrat un număr de trei biserici medievale – bisericile reformate din Nușfalău, Crasna și Ip - , și două, care e posibil să fi conservat și anumite ziduri din evul mediu: biserica reformată din Bozieș și cea din Zăuan.

Din punctul de vedere al administrației bisericești, bisericile catolice ale satelor din această zonă în evul mediu au aparținut de protopopiatul Crasnei, ce ținea de episcopia de Alba Iulia. În registrul de dijmă papală din anii 1332-37 sunt menționate doar patru parohii în comitatul Crasna: Nușfalău, Pericei (1334), Boghiș (1332), și Zăuan (1332), deși numărul lor a fost cu siguranță mult mai mare.

Singura biserică care păstrează și ziduri romanice, este cea din Ip, extinsă și reconstruită în secolul al XVIII-lea. Aici în zidul navei au fost identificate trei ferestre romanice înzidite, cu terminații semicirculare. Având în vedere că încă din anii 1270 au fost menționați aici membrii familiilor din neamul Turul, care au dobândit localitatea din vechiul domeniu regal, și și-au creat un domeniu propriu cu centrul la Suplac și Balc, ei pot fi considerați pe bună dreptate și ctitorii bisericii din Ip.

La Bozieș biserica reformată are un cor poligonal, fără contraforți, ce poate avea origini medievale, deasemenea și nava dreptunghiulară de 6,7 x 6,9 m.

Din informații documentare cunoaștem preoții altor două biserici din evul mediu, ce nu se mai păstrează: Nicolae, preotul din Valcău, menționat în 1520 într-un proces respectiv Mihai Bideskuti, preotul din Subcetate (1492).

Nu s-au mai păstrat nici măcar ruine din singura mănăstire medievală a zonei: cea paulină din Nușfalău, cu hramul Sfânta Fecioară. Mănăstirea, aparținând diecezei Oradiei a fost ridicată în 1413 pe malul Barcăului, de către Gheorghe și Ladislau Losonci Bánffy. În 1417 cel din urmă obține drept de pelerinaj pentru cei ce vizitează biserica. Mănăstirea a funcționat până la mijlocul secolului al XVI-lea. Dintre ruinele ei, situate între Nușfalău și Boghiș, provine o piatră funerară gotică a familiei Bánffy, ce se păstrează azi la Șimleul Silvaniei.

Chiar dacă pierderea bisericilor medievale sătești nu poate fi compensată prin

existența lor, totuși ne putem consola cu faptul că s-au păstrat într-o stare apropiată de cea originală bisericile gotice din cele mai importante două localități ale zonei studiate: Nușfalău și Crasna.

În epoca medievală pe teritoriul comitatului Crasna au existat patru orașe-târg, denumite de documentele vremii *oppidum*-uri, majoritatea deținând și anumite drepturi de a ține târguri săptămânale sau anuale. Dintre acestea Nușfalăul și Crasna se află în zona studiată. Chiar dacă în cele două orașe-târg au funcționat anumite elemente ale unei administrații locale, totuși din punct de vedere juridic locuitorii lor aveau statut de iobagi și dețineau doar privilegii limitate. Judecând după criteriile categoriilor de centralitate, Nușfalăul avea funcțiuni urbane parțiale, iar Crasna era un oraș-târg mediu.

Un jude din Nușfalău este menționat în Registrul orădean în 1213. Așezarea a ajuns după invazia tătară din anul 1241 în mâinile familiei Geregye. La începutul secolului al XV-lea familia Bánffy își amenajează aici o reședință feudală, ca centru al domeniului Crasnei. Este important de menționat că în evul mediu a trecut pe aici drumul sării, ce ducea dinspre Meseș spre Sălacea. Târgurile din Nușfalău, ținute de ziua Tuturor Sfinților și de Sf. Mihail, sunt amintite de mai multe documente (1338, 1471, 1478).

Impunătoarea biserică sală gotică din Nușfalău – cea mai mare biserică medievală din comitatul Crasna, și cea de-a doua din Sălajul istoric, după cea din Tășnad - a fost ridicată aproximativ între 1481 și 1491, din donațiile familiei Losonci Bánffy din neamul Tomaj. Ea prezintă anumite analogii cu biserica din Tășnad: mulurile traforurilor din ferestre, pilaștri bolților navei. Pe peretele nordic al porticului, deasupra portalului a ieșit la iveală singura pictură murală medievală din zonă, reprezentând un Vir Dolorum: Iisus cu mâinile deschise, flancat de doi îngeri, dintre care unul își pune mâna pe rana Mântuitorului.

Biserica gotică din Crasna, cu o navă de plan dreptunghiular și un cor cu terminație poligonală, și-a păstrat înfățișarea gotică până în 1909, când nava ei a fost demolată parțial. În cursul secolului al XIV-lea și XV-lea localitatea Crasna este amintită doar ca *possessio*, însă în 1520, 1523 și apoi de nenumărate ori în secolul al XVI-lea, ea apare ca *oppidum*. În secolul al XV-lea apar deja semne ale evoluției urbane. Din informații retrospective deducem că s-au ținut aici chiar mai multe târguri anuale. La mijlocul secolului al XVI-lea are cea mai numeroasă populație din întregul comitat și tot

atunci funcționează aici cel puțin o breaslă.

Monumentele din epoca premodernă și modernă

Pe parcursul secolelor XVI–XVII comunitățile reformate din regiune au folosit preponderent vechile biserici parohiale medievale, construind doar rareori noi edificii de cult, iar în secolul următor măsurile de interdicție ale edificării de noi lăcașuri de cult ale autorităților austriece au împiedicat ridicarea unor noi biserici protestante. În acest proces o importantă cotitură se datorează edictului de toleranță din 1781 al lui Iosif al II-lea, care a permis și comunităților protestante construirea de biserici și de turnuri din materiale durabile (piatră și cărămidă). Asemenea celorlalte regiuni din Ungaria sau Transilvania, în urma acestui edict în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea sau la începutul secolului următor au început să construiască și comunitățile reformate ale regiunii biserici de dimensiuni mai mari, de obicei caracterizate prin formele arhitecturale ale barocului târziu. Exemple caracteristice ale acestei arhitecturi eclesiastice baroce târzii o reprezintă bisericile reformate din Boghiș (1792–1798) și Bozieș, turnurile bisericilor din Nușfalău (edificat în anul 1783) și Zăuan (ridicat în anul 1792), sau biserica din Ip a cărui altar a fost amplificat în 1793, ca apoi peste două decenii, în 1825, să fie înzestrată și cu un turn vestic, caracterizat încă de un limbaj arhitectural tipic baroc. Un alt exemplu caracteristic fenomenului persistenței îndelungate a formelor baroce este și biserica reformată din Ratin, construită în 1809. Aceasta are deja dimensiuni mult mai reduse decât exemplele anterioare, fapt datorat și numărului mai mic de enoriași ai comunității respective. În ceea ce privește meșterii constructori ai acestor edificii baroce târzii, în cazul bisericii reformate din Boghiș este documentat faptul, că acestea proveneau dintre cei mai cunoscuți meșteri ai perioadei respective: sursele arhivistice ne dezvăluie, că această biserică a fost construită de doi dintre meșterii cei mai cunoscuți ai arhitecturii baroce târzii din Cluj, Josef Leder și Johann Sommer. Participarea lor la lucrările de edificare ale acestei biserici se poate datora foarte probabil rolului jucat în acest proces de către patronii bisericii, deoarece aceste lucrări au fost finanțate de baronul Elek Bánffy și de soția acestuia, contesa Mária Györfi.

În câteva cazuri bisericile reformate ale regiunii păstrează un valoros mobilier pictat din secolul al XVIII-lea, decorațiile lor prezentând diverse motive vegetale sau

reprezentări figurative tipice renașterii târzii sau ale picturii decorative baroce. Exemplele cel mai importante sunt picturile tavanului bisericii din Crasna (1736), casetele pictate păstrate din fostul tavan al bisericii din Zăuan(1770), mai multe baldachine de amvoane, etc. Dintre mobilierile pictate ale bisericilor reformate cele mai importante sunt picturile tavanului bisericii reformate din Crasna, unul dintre cele mai spectaculoase exemple ale acestui gen, nu numai din Sălaj, dar fără dubiu și din Transilvania. Tavanul casetat se află în nava bisericii și a fost pictat în anul 1736 de către János Pataki Asztalos, unul dintre cei mai cunoscuți meșteri de pictori tâmplari activi în această perioadă în zona Sălajului. Importanța tavanului casetat pictat se datorează nu numai faptului, că este unul dintre cele mai bine păstrate tavane din Transilvania, dar și datorită prezenței, pe lângă binecunoscutele motive decorative vegetale, a unui număr ridicat a unor reprezentări figurative biblice sau a unor reprezentări de animale simbolice. Aceste reprezentări de animale reale sau ireale înzestrate cu conotații simbolice sau emblematice apar deseori și în predicile acelei perioade, și în acest fel și reprezentările tavanului casetata din Crasna pot fi interpretate ca și predici vizuale care au avut ca scop comunicarea unor idei moralizatoare sau didactice.

Tot pe parcursul secolului al XVIII-lea au fost edificate și bisericile de lemn ale comunităților românești greco catolice din regiune. În mod paradoxal singurul exemplu păstrat al acestui tip de monument este biserica din Porț, construit în 1792, fiindcă în cazul celorlalte localități comunitățile devenite mai înstărite pe parcursul secolelor XIX-XX au renunțat la vechile lăcașuri de cult, fiind înlocuite cu noi edificii de cult, construite din materiale mai durabile. De exemplu în Crasna vechea biserică a fost demolată în perioada interbelică, în Marin în anii 1960, și lista ar putea continua cu bisericile din Cerișa, Cosniciu, Drighiu, Aleuș sau Valcău de Jos. În aceste cazuri bisericile de lemn au fost documentate încă în deceniile de pe la mijlocul secolului XX, dar în a doua jumătate a acestui secol au fost demolate fără excepție. Importanța bisericilor de lemn păstrate se datorează nu numai faptului, că acestea documentează un tip de monument specific comunităților românești din Sălaj, dar sunt totodată și exemple frumoase ale arhitecturii

de lemn, o arhitectură care în secolele precedente (mai ales înainte de secolul al XIX-lea) se regăsea și în cazul comunităților mai mici protestante sau catolice, sau era răspândit și în arhitectura centrelor domeniiale sau în cea vernaculară, oglindind de fapt și bogăția de odinioară și variațiile structurale și decorative ale arhitecturii de lemn. Așa cum demonstrează și cazul amintit al bisericii din Porț, importanța acestor mici biserici de lemn este sporită și de decorațiile paretale păstrate în interiorul lor și de bogatele colecții de icoane vechi.

Un grup bine definit al arhitecturii bisericesti a regiunii o reprezintă bisericile din secolul al XIX-lea, construite printr-un limbaj arhitectural istoricizant. În rândul acestora cea mai timpurie este biserica romano catolică din Crasna, consacrată în anul 1858, a cărei arhitectură neorenescentistă este singulară în regiune. Piesa cea mai importantă a mobilierului acestei biserici este altarul principal, care are o structură neoromantică și o pictură de altar de o calitate ieșită din comun, care se înscrie printre operele neorenescentiste ale picturii bisericesti din această perioadă, provenind probabil din unul dintre atelierele renumite din epocă, cel mai probabil din Buda sau Viena. Caracteristici ale arhitecturii istorizante putem vedea și la bisericile reformate din Bilghez (1867) și Valcăul de Jos (1896), sau la fosta biserică greco catolică din Huseni (construită în jurul anului 1870).

Cele mai importante reședințe nobiliare ale regiunii studiate sunt castelul și conacul din Nușfalău al familiei Bánffy. În localitate este atestat un conac al acestei familii încă din secolul al XV-lea, și deja în secolul următor, după diviziunea moșiei printre membrii familiei, mai multe ramuri ale familiei au avut conace în Nușfalău. După mărturia documentelor scrise pe parcursul secolului al XVIII-lea în localitate familia Bánffy a posedat paralel cel puțin 3-4 conace, și mai multe parcele curiale. Dintre acestea cea mai importantă reședință nobiliară a familiei se afla pe locul actualului castel, pe care în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea l-au reconstruit într-o reședință fortificată prevăzută cu șanțuri. Poarta carosabilă renescentistă a acestei reședințe s-a păstrat până în anii 1980, când a fost demolată, fiind cunoscută doar pe baza unor fotografii de epocă. Actuala clădire a castelului, ce domină partea centrală a localității, a fost construită în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea de către baronul György Bánffy (1739–1805), comitele suprem al comitatelor Crasna și Dăbâca, și soția sa, baronesa Zsuzsanna

Wesselényi (1743–1800). Limbajul arhitectural al castelului arată influențe ale arhitecturii baroce târzii clujene, cele mai apropiate analogii arhitecturale ale acestuia fiind edificiile lui Josef Leder.

Pe parcela vecină castelului se află conacul baroc târziu al unei alte ramuri ale familiei. În timp ce în cazul castelului acareturile și anexele clădirii au fost demolate fără excepție, parcela conacului păstrează un ansamblu format din mai multe edificiile anexă (grajd, locuințele servitorilor, casa judeului curții, grâнар, etc.), construite în jurul anului 1800. Comanditarii ansamblului conacului au fost membrii unei alte ramuri ale familiei Bánffy, cel mai probabil László Bánffy (decedat în 1806), sau fiul acestuia, János Bánffy (1760–1841). În conacul lor din Nușfalău a trăit la începutul secolului al XIX-lea, ca profesor de muzică a copiilor lui János Bánffy, renumitul compozitor vienez Georg Ruzitska, unul dintre personalitățile cele mai importante ale istoriei muzicii clujene și a celei din Transilvania. Presupunem, că cel mai probabil tot de amintitul János Bánffy este legat și amenajarea parcului din spatele conacului, ale cărei urme se văd și astăzi pe parcela conacului, și care, după mărturia ridicărilor topografice austriece din secolul al XIX-lea, se întindea și dincolo de râul Barcău, unde pe lângă parc se aflau și curțile gospodărești ale conacului. Dintre clădirile acestor curți se păstrează până astăzi o șură barocă construită la începutul secolului al XIX-lea din cărămidă, aflată pe colțul strădușei ce leagă strada Adz Endre de strada Gării. O altă clădire agricolă păstrată ca un memento al activității extensive agricole din secolul al XIX-lea, este o șură din cărămidă, de dimensiuni monumentale, situată spre Boghiș, pe marginea localității. Din rândul edificiilor legate de prezența familiei Bánffy în localitate trebuie să mai amintim casa de vânătoare din marginea sudvestică a pădurii Lapiș, construită la cumpăna secolelor XIX-XX, după modelul vilelor elvețiene, de către baronul Albert Bánffy (1871–1945), și ansamblul fabricii de spirt, fondate de János Bánffy în 1914, unul dintre rarele exemple păstrate ale patrimoniului industrial al regiunii.

Familia Bánffy a avut încă din secolul al XVIII-lea o reședință nobiliară și în satul Boghiș. Aceasta se păstrează până în zilele noastre, și în pofida unor intervenții neprofesioniste asupra clădirii în deceniile anterioare, încă păstrează volumetria și detaliile arhitecturale tipice arhitecturii baroce târzii (literatura de istorie locală susține, că a fost construit în anii 1710, dar formele sale arată o datare mai târzie, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, fiind construit probabil de către baronul Elek Bánffy,

proprietarul celor mai întinse moșii din localitate, ajungând doar la începutul secolului XX în posesia lui István Kéthely).

Pe lângă castelul din Nușfalău și conacele din Nușfalău și Boghiș ale familiei Bánffy, reședințe nobiliare se mai păstrează în Crasna. Din punct de vedere al istoriei culturii, cea mai importantă reședință este fostul conac a lui Farkas Cserey jr., a cărui parc, pe care l-a immortalizat în scrisorile sale transilvane și renumitul scriitor Ferenc Kazincy, este considerat de către literatura de specialitate prima grădină botanică din Transilvania. Din păcate conacul Cserey și ambianța sa a căzut pradă transformărilor urbanistice din a doua jumătate a secolului XX, dar Crasna păstrează până în zilele noastre și alte exemple ale arhitecturii laice nobiliare, cum ar fi grădinița actuală a localității sau vila Györffy, aflată în centrul localității.

Un tip de monument important al patrimoniului arhitectural al localităților din regiune îl reprezintă diversele edificii ale arhitecturii vernaculare, databile în majoritatea cazurilor în deceniile de la cumpăna secolelor XIX-XX sau în perioada interbelică, și păstrate într-un număr relativ mare în regiune. Aspectul acestor clădiri reflectă influențe venite dinspre arhitectura vernaculară a zonei Câmpiei Panonice (Alföld): sunt construite din chirpici sau din grinzi, amplasate de obicei pe aliniamentul străzii, perpendicular pe linia acesteia, fiind prevăzute cu prispă spre toată lungimea fațadei dinspre curte, și cu anexe gospodărești (șure și grajduri) așezate paralel cu strada, la capătul curții. Cu ocazia cercetărilor noastre de pe teren am constatat amar că cele mai periclitate edificii a patrimoniului arhitectural al regiunii studiate sunt edificiile arhitecturii vernaculare, de multe ori tocmai cele mai reprezentative exemple ale acestui gen arhitectural fiind deja părăsite și aflate în stare de precolaps. Trebuie să mai remarcăm, că în privința arhitecturii vernaculare un tip de monument caracteristic zonei, și cu bune posibilități de includere lor în diverse circuite turistice, sunt șirurile de pivnițe amplasate pe dealurile cu culturi de viță de vie, aflate în imediata apropiere a localităților. În rândul acestor construcții de dimensiuni mai reduse, executate ori din chirpici sau bârne de lemn, am putut observa și unele exemple databile la începutul secolului al XIX-lea. Cel mai reprezentativ exemplu al acestui gen arhitectural îl întâlnim la Crasna.

Pe lângă clădirile arhitecturii vernaculare în patrimoniul regiunii cercetate un rol important joacă, începând cu sfârșitul secolului al XIX-lea și edificile aflate sub influența arhitecturii urbane, acest lucru fiind observabil în cazul a mai multor localități ai zonei. În

acest sens trebuie să amintim clădirile istoricizante (mai ales neorenescentiste, neobaroce și neoclasice) și cu influențe dinspre arhitectura secesion ale centrului istoric a localității Crasna (de exemplu zona bisericii romano catolice) sau Nușfalău (de exemplu clădirea de factură neorenescentistă a actualului dispensar veterinar, casele cu decorații secesion de pe str. Petőfi Sándor nr. 48 și str. Mare nr. 1), dar și parohia reformată din Boghiș, o clădire neobarocă istoricizantă.

*

Pe parcursul inventarierii patrimoniului construit al regiunii pe lângă documentarea prin fișe de monument și fotodocumentații, am putut observa mai multe fenomene generale, care ar merita luate în vedere pe parcursul unor proiecte ce vizează conservarea și revitalizarea patrimoniului arhitectural al regiunii. Neajunsurile listei oficiale a monumentelor istorice sunt binecunoscute specialiștilor din acest domeniu, dar în cazul regiunii cercetate acest fenomen se manifestă accentuat, și mai multe edificii valoroase atât din punct de vedere arhitectural cât și istoric (de exemplu conacul Bánffy din Nușfalău, conacul Bánffy din Boghiș, etc.) nu beneficiază de protecția oferită prin lege prin clasarea lor de monumente istorice. Clasarea lor în viitor pe Lista Monumentelor Istorice ar putea asigura nu numai protecția lor ca monumente, dar prin includerea lor prin clasare în rândul edificilor eligibile prin diverse mecanisme de finanțare ar putea spori decisiv și posibilitățile de restaurare ale lor. În cazul edificilor de valoare patrimonială locală, mai ales în cel al edificilor arhitecturii vernaculare, care sunt în stare de conservare foarte precară, și fără intervenții de specialitate chiar în ultimul stadiu a existenței lor, salvagardarea și conservarea lor ar putea înlesni de o serie de măsuri de protecție locale adoptate de administrațiile comunale.